

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.228+342.721

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/67>

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА САМОЗАХИСТ: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ

CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE THE CRIMINAL UNLAWFULNESS OF THE ACT AND THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO SELF-DEFENSE: RELATIONSHIP PROBLEMS

Андрусак Г.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Статтю присвячено дослідженню проблеми співвідношення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та конституційне право людини на самозахист. Зроблено висновок, що право людини на самозахист належить до особистих фундаментальних природних невідчужуваних прав людини, які належать кожному від народження. Водночас таке право людини передбачає й наявність у неї певних можливостей, а саме внутрішніх психофізіологічних можливостей здійснювати самостійний вибір стратегії самозахисту, визначати її ефективність, вміти прогнозувати наслідки застосування вказаної вище стратегії. Запропоновано алгоритм юридичної аргументації під час здійснення кримінально-правової кваліфікації дій особи, якими спричинено шкоду правоохоронюваним інтересам, і з фактичних обставин справи вбачається припущення про те, що у вчиненому має місце фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Кримінально-правова кваліфікація в такому разі повинна здійснюватися на підставі використання в судових рішеннях (насамперед, в остаточних) такої юридичної аргументації, яка вказує на порівняння суддею конституційного змісту права людини на самозахист та конкретизації оцінки обраного нею способу самозахисту, урахування нормативне закріплення в кримінально-правових нормах фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, а також дотримання балансу між ними. Доведено, що фактичні обставини кримінального провадження в такому разі, коли здійснюється кримінально-правова оцінка дій особи, які спричинили шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо з фактичних обставин кримінального провадження вбачається наявність тієї чи іншої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, не можуть бути досліджені виключно кризь призму кримінально-правових норм, оскільки відповідна кримінально-правова оцінка стосується реалізації особою конституційного права на самозахист. Такий алгоритм ґрунтується на принципі пропорційності та враховує конституційну цінність права людини на самозахист, а також його нормативний та правозастосовний аспекти.

Ключові слова: право на самозахист, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, необхідна оборона, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

The article is devoted to the study of the issue of correlation between the circumstances which exclude criminal unlawfulness of an act and the constitutional right to self-defense. The author concludes that the human right to self-defense is one of the personal fundamental natural inalienable human rights which belong to everyone from birth. At the same time, such a human right also implies that a person has certain capabilities, namely, internal psychophysiological capabilities to make an independent choice of a self-defense strategy, to determine its effectiveness, and to be able to predict the consequences of the above strategy. The author proposes an algorithm of legal argumentation in the course of criminal law qualification of a person's actions which cause harm to the interests of law enforcement, and based on the actual circumstances of the case, the author assumes that the act is based on the actual set of circumstances which exclude criminal unlawfulness of the act. In this case, the criminal law qualification should be carried out on the basis of the use in court decisions (primarily, in final decisions) of such legal arguments which indicate that the judge compares the constitutional content of the human right to self-defense and specifies the assessment of the method of self-defense chosen by him/her, taking into account the statutory consolidation in criminal law provisions of the actual composition of circumstances which exclude criminal unlawfulness of an act, and also the balance between them. The author proves that the factual circumstances of criminal proceedings in the case when a criminal law assessment of a person's actions which caused harm to law-protected interests is carried out, and if the factual circumstances of criminal proceedings reveal the existence of a particular circumstance which excludes criminal unlawfulness of an act, cannot be examined exclusively through the prism of criminal law provisions, since the relevant criminal law assessment relates to the exercise by a person of the constitutional right to self-defense. Such an algorithm is based on the principle of proportionality and takes into account the constitutional value of the human right to self-defense, as well as its regulatory and law enforcement aspects.

Key words: right to self-defense, circumstances excluding criminal unlawfulness of an act, necessary defense, criminal liability, criminal offense, criminal proceedings, actual composition of circumstances excluding criminal unlawfulness of an act.

Постановка проблеми. Право на самозахист, безсумнівно, є одним із найбільш важливих прав як у правовому статусі держави, так і в правовому статусі людини. До початку війни в Україні у 2014 р., а особливо після повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України 24.02.2022 право на самозахист належно не оцінювалося та не досліджувалося. Це стосується як права на самозахист держави, так і права на самозахист людини. Водночас як Україна в цілому, так і кожен гро-

мадянин України стикнулися з тим, що право на самозахист є одним із ключових в їх правовому статусі. Від його забезпечення, охорони та захисту напругу залежить безпека держави та людини.

Френк Келлог, державний секретар США, на слуханнях перед Комітетом міжнародних відносин Сенату США стосовно підписання Договору про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана – Келлога) від 27.08.1928 [1] відзначив, що право самозахист

є невід'ємним правом кожної держави та кожної людини, що передбачається в кожному договорі. Ніхто не буде створювати договір на заборону самозахисту [2]. Гуго Гроцій, який розглядав право на захист як природне право будь-якої живої істоти, сформулював «природний принцип самозахисту» [3, с. 170] чи «привілей самозахисту, який природа дає кожному» [3, с. 250]. На нашу думку, право на самозахист (більш точно – право на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння (далі – обставин) є природним правом людини [4].

Відповідно й будь-яка людина може захищати свої права, права інших людей, інтереси суспільства та держави будь-якими незабороненими засобами. Норми про самооборону передбачені як у Конституції України, так і а галузевому законодавстві, зокрема й у Кримінальному кодексі України (далі – КК) у вигляді обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Водночас у судовій практиці такий зв'язок, на жаль, не встановлюється, що зумовлює певні недоліки правозастосування в цій частині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не лише у практиці правозастосування не визначається взаємозв'язок між конституційним правом людини на самозахист та обставинами, що виключають кримінальну протиправність діяння. У теорії кримінального права дослідження цих питань також не є популярним. Окрім того, конституційне право людини на самозахист також малодосліджене у наукових працях. Можна назвати єдине комплексне дослідження О. А. Журавля, присвячене вивченню питань адміністративно-правового забезпечення реалізації права громадян на самозахист [5]. Проблема конституційного права людини на самозахист та його зв'язок з обставинами, що виключають кримінальну протиправність діяння, висвітлювалися в працях О. О. Кваші. Окремі аспекти означених питань досліджувалися К. О. Гориславським, О. О. Дудоровим, М. В. Зеновою, Я. В. Мочкошем, М. В. Савчином та іншими вченими.

Метою статті є аналіз взаємозв'язку між нормами конституційного права, що регламентують право на самозахист особи та кримінально-правовими нормами, які передбачають фактичні склади обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

Виклад основного матеріалу. У ч. 5 ст. 55 Конституції передбачено, що особа має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Згідно зі ст. 27 Конституції кожний має право захищати життя і здоров'я (як своє, так і інших осіб) від протиправних посягань.

У теорії конституційного права не склалося єдиного підходу, що слід розуміти під конституційним правом на самозахист. К. О. Гориславський розуміє під ним надану та гарантовану державою міру можливої поведінки, що може виявлятися як в інтелектуальній, так і безпосередньо у фізичній діяльності особи, здійснюється з метою відстоювання природних прав людини, передбачених як внутрішньодержавними, так і міжнародними нормами і базується на засадах права та інших соціальних норм поведінки, що не суперечать загальнолюдським правилам проживання [6, с. 6]. О. А. Журавель вважає, що право людини на самозахист слід розуміти як «врегульовану переважно правовими нормами форму індивідуального захисту певного суб'єктивного права, що виражається в діях індивіда, спрямованих на запобігання, припинення і відновлення порушеного права, реалізація якого тягне набуття охоронюваних законом інтересів, за умови непевщення встановлених законом меж» [5, с. 40]. Таких дефініцій можна наводити велику кількість. Це означає, що в доктрині конституційного права ще не сформовано цілісного бачення правової суті права людини на само-

захист. Не претендуючи на вичерпність та однозначність запропонованого підходу, вкажемо на ті основні беззапечні ознаки, які, на наш погляд, притаманні вказаному праву людини.

На думку О. А. Журавля, «право людини на самозахист – це природне, невідчужуване право кожної людини, що забезпечує здійснення дій на підставі обґрунтованого і законного попередження та припинення порушень її прав, свобод і законних інтересів, включаючи фізичний опір порушнику, а також можливість звернутися за допомогою до інших осіб та організацій недержавного характеру» [5, с. 44]. Погоджуючись в цілому з зазначеним, відзначаємо, що конституційно-правова природа права на захист полягає в поєднанні природного та соціального компонентів, які невіддільні один від одного та формують серцевину цього права. При цьому право на захист належить конкретній людині, а тому в цілому є особистим правом людини. Тому й це право, як стверджує О. А. Журавель, є невідчужуваним, тобто невіддільними від самого носія – людини; цього права людина не може бути позбавлена, оскільки воно належить їй через приналежність до роду людського. Будь-якій людині притаманний інстинкт самозбереження, керуючись яким, вона здатна самостійно захищати будь-які соціальні інтереси, які мають для неї певну цінність. Тому й право людини на самозахист не може відчужуватися, воно є невіддільним від самого носія цього права.

Окрім того, право на самозахист належить до особистих прав людини, у зв'язку з чим може здійснюватися виключно за волею людини, якій це право належить. У праві на самозахист з точки зору конституційного права закладена здатність людини зробити свій вибір конкретного варіанту поведінки з потенційної поліваріативної альтернативи в конкретній життєвій ситуації. Такий вибір ґрунтується на волі та свідомості людини. Якщо свідомість людини вражена комплексом сваволі та ілюзій, який визначається О. М. Костенком як соціально ненормальний стан волі і свідомості людини, який означає непристосованість її до соціальної форми обміну, вибір з поліваріативних варіантів поведінки «не того» шляху розвитку своєї поведінки, у результаті чого спричиняється шкода правоохоронюваним інтересам, є кримінальною поведінкою людини, тобто таким проявом комплексу сваволі й ілюзій, який порушує нормальність (норму) обміну речовин в умовах соціальної форми природи [7, с. 243].

Ураховуючи те, що самозахист здійснюється виключно за волею людини, якій це право належить, варто відзначити, що жодна людина не може бути примушена реалізувати своє право на самозахист. Особистий характер права людини на самозахист проявляється ще й тому, що вибір людини пов'язаний не лише з тими варіантами поведінки, які йому пропонуються в конкретній ситуації. Людина може пропонувати власні варіанти поведінки, які не закріплені нормативно. Якщо такі варіанти відповідають правомірним потребам, то вони визнаються способами самозахисту. Тобто, ініціативні дії людини з самозахисту та спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам повинні перебувати у визначених правових межах.

Ілюстрацією саме такого положення є обмеження, передбачені для фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Дії будь-якої людини, яка спричинила шкоду правоохоронюваним інтересам, лише в тому разі можуть бути визнані правомірними, якщо є наявним фактичний склад певної обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, а самі дії відповідають визначеним законодавством критеріям. Водночас норми Конституції України жодних умов до права самозахисту не висувають та обмежень не передбачають. Таким чином, на наш погляд, у визначеному співвідношенні конституційного права людини на самозахист та у галузевих обмеженнях і умовах, які висуваються

до фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, вбачається діалектична суперечність. З одного боку, конституційне право людини на самозахист передбачає максимальну свободу людини, яка гарантує найбільш повний самостійний захист прав, а з іншого – гарантії ефективної реалізації цієї свободи можуть надаватися лише за рахунок її обмеження, що регламентується галузевими нормативно-правовими актами, зокрема кримінальним законодавством України. Тобто конституційне право людини на самозахист є правом на свободу вибору та одночасно мірою цієї свободи у вигляді передбачених галузевим законодавством обмежень спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Таким чином, право людини на самозахист належить до особистих фундаментальних природних невідчужуваних прав людини, які належать кожному від народження. Водночас таке право людини передбачає й наявність у неї певних можливостей, а саме внутрішніх психофізіологічних можливостей здійснювати самостійний вибір стратегії самозахисту, визначити її ефективність, вміти прогнозувати наслідки застосування вказаної вище стратегії.

Конституційне право на самозахист є універсальним. Це означає, що в будь-якій галузі права конституційна інтерпретація права на захист має контекстуальний характер, наділяючись при цьому галузевими спеціальними ознаками. Так, О. О. Кваша обґрунтовано стверджує, що «конституційне право самозахисту реалізується безпосередньо у нормах Розділу VIII Загальної частини КК України: у праві на необхідну оборону як спосіб захисту від суспільно небезпечних посягань (ст. 36), у праві заподіяти шкоду суспільним інтересам у стані крайньої необхідності як єдиний спосіб захисту від небезпеки правоохоронюваних інтересів держави, суспільства чи особи (ст. 37); право на затримання особи, яка вчинила злочин (ст. 38); право на заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам під впливом фізичного чи психічного примусу (ст. 40); право відмовитися від виконання злочинних наказів (розпоряджень) (ст. 41); право на вчинення ризикованого діяння (ст. 42) (зокрема, загроза захоплення території супротивником при воєнному ризику)» [8, с. 286].

Учені-криміналісти, як і представники інших галузевих наук, практично не торкаються генетичного зв'язку між конституційним правом людини на самозахист та відповідними галузевими правомочностями людини, а тому фактично право на самозахист трансформується в галузеві способи та засоби реалізації цього права, що призводить фактично до звуження його змісту та нівелювання конституційних гарантій реалізації права людини на самозахист. Наприклад, А. О. Покровська розглядає самозахист у договірних відносинах як неюрисдикційну форму захисту прав, «що полягає в застосуванні уповноваженою особою (кредитором) дій юридичного та фактичного характеру – способів захисту прав та законних інтересів, передбачених договором або законом, які застосовуються кредитором самостійно, незалежно від можливості звернення до компетентних органів за захистом своїх прав» [9, с. 10]. Л. В. Любіна та Л. В. Севаст'яненко ототожнюють самозахист виключно з необхідною обороною [10]. На думку К. О. Орлової, «самозахист трудових прав є неюрисдикційною формою захисту, під якою слід розуміти дії самого працівника, які здійснюються ним для припинення різного роду посягань на його права, їх поновлення у разі порушення та відшкодування заподіяної шкоди без звернення до компетентних органів» [11, с. 156].

Тобто, навіть з такого короткого екскурсу в галузеве розуміння права на самозахист вбачається, що науковці, визначаючи суть цього права, виходять зі специфіки відповідної галузі, не досліджуючи при цьому генетичний зв'язок між конституційним правом на самозахист та акцентуючи свою увагу виключно на галузевих особливостях цього права, що вбачається непереконалим

та таким, що не ґрунтується на методологічних засадах наукових досліджень.

Визначаючи такий зв'язок, слід виходити з основних відмінностей між конституційним правом на самозахист та обставинами, що виключають кримінальну протиправність діяння. По-перше, будь-яка з обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, має кримінально-правове значення лише в тому разі, коли заподіяна визначена кримінальним законодавством України шкода правоохоронюваним інтересам. Наприклад, вирішувати питання про те, чи має місце необхідна оборона як обставина, що виключають кримінальну протиправність діяння, у кримінально-правовій площині можна лише в тому разі, якщо відповідною поведінкою особи спричинена така шкода. У той же час конституційне право на самозахист може мати місце саме по собі, без спричинення будь-якої шкоди правоохоронюваним інтересам. На відміну від кримінального правопорушення, у межах реалізації права на самозахист дозволяється заподіяти виключно дозволу шкоду, які чітко врегульована законодавством України. Наприклад, кримінальна відповідальність за перевищення меж необхідної оборони настає в тому разі, коли потерпілому спричинені тяжкі тілесні або середньої тяжкості тілесні ушкодження. Відповідна шкода, окрім її нормативного визначення в КК, повинна характеризуватися такою ознакою кримінального правопорушення, як суспільна небезпека.

Умови правомірності самозахисту втілюються на галузевому рівні у вигляді певних умов правомірності дій, вчинених особою. На нашу думку, у кримінальному праві кожна з обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, має свій фактичний склад, який утворюють юридичні факти (основний та неосновний), а також умови, що їх супроводжують. Наприклад, урахуовуючи нормативне визначення необхідної оборони у ст. 36 КК, фактичний склад цієї обставини виглядає так: *первісний (неосновний) юридичний факт* – суспільно небезпечне посягання; *юридичні умови*, що його супроводжують – 1) реальність посягання; 2) наявність посягання; *похідний (основний) юридичний факт* – дії з метою захисту, що спричинили шкоду правоохоронюваним інтересам; *юридичні умови*, що його супроводжують – 1) шкода заподіюється: з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави; 2) шкода заподіюється тому, хто посягає; 3) необхідність негайного відвернення чи припинення посягання; 4) необхідність шкоди; 5) достатність шкоди; 6) не допущено перевищення меж необхідної оборони. Аналогічною будовою фактичного складу характеризуються й інші обставини, передбачені в КК. Саме такий фактичний склад і є тим обмеженням свободи людини в аспекті реалізації нею конституційних обмежень права на самозахист. Кожен елемент фактичного складу обставин як сам по собі, так і в сукупності, допомагає відрізнити кримінальну протиправну поведінку людини від правомірної як наслідку реалізації нею конституційного права на самозахист.

Взаємозв'язок конституційного права людини на самозахист та кримінально-правових особливостей фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, в межах яких таке право може бути реалізоване, полягає в тому, що людині конституційними нормами, які регламентують її право на самозахист, надається нормативна можливість діяти у межах права на самозахист, активізується ініціативна діяльність людини стосовно вибору конкретного засобу чи способу захисту. Такий вибір здійснюється за допомогою волі та свідомості конкретної людини, орієнтованих на вирішення соціального конфлікту та захисту прав, гарантованих Конституцією України.

Такий взаємозв'язок полягає також у тому, що невід'ємною складовою будь-якої обставини, що виклю-

час кримінальну протиправність діяння є т. зв. «конституційний компонент», який в латентний спосіб втілюється законодавцем у відповідних кримінально-правових нормах, що регламентують ту чи іншу обставину, що виключає кримінальну протиправність діяння. Тобто, на наш погляд, сукупно фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, передбачених КК, а також конституційно-правові норми, які регламентують право людини на самозахист, утворюють юридичну конструкцію відповідної обставини, взятої окремо, передбачаючи в цілому окремий інститут кримінального права України, який має міжгалузевий характер. У такому разі конституційно-правові та кримінально-правові норми взаємодіють між собою у межах правового інституту, сама ж юридична конструкція обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, дозволяє включити механізм конституціоналізації кримінального законодавства. Вказане означає, що кримінально-правові норми про обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, наповнюються конституційним змістом, надаючи людині конкретні повноваження реалізувати в межах кримінально-правових відносин суб'єктивні можливості, що складають серцевину конституційного права на самозахист.

Тобто, конституційне право визначає «генетичний код» права людини на самозахист, а кримінальне право передбачає функціональні можливості обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, які характеризуються нормативно визначеним фактичним складом, які в ідеальній юридичній конструкції повинні бути синхронізовані між собою. Така синхронізація, на наш погляд, повинна враховуватися суддею під час вирішення питання наявності фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, тобто у разі здійснення ним кримінально-правової кваліфікації дій особи, яка спричинила шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо фактичні обставини кримінального провадження вказують на можливу наявність фактичного складу котроїсь з обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, які передбачені кримінально-правовими нормами.

Це означає, що під час здійснення кримінально-правової кваліфікації суддя повинен виходити з сукупності двох норм – конституційної та кримінально-правової. Саме такий підхід, на наш погляд, може слугувати уникненню проблеми неправильної кримінально-правової оцінки дій особи як таких, що не становлять собою реалізацію права людини на самозахист. При вирішенні питання про визнання сукупності дії (бездіяльності) людини як

самозахисту ключову роль відіграє конституційно-правовий компонент. Що стосується питання оцінки обставин та умов застосування конкретного способу самозахисту, то тут слід звернутися до норм галузевого законодавства, зокрема кримінального, а нормах якого закріплено фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

Отже, погодимося з О. О. Квашею, яка стверджує, що «поняття «право на самозахист» не є визнаною у вітчизняній юридичній науці правовою категорією (у тому числі не міститься в Конституції України). Водночас право на самозахист як природне право людини визнано та закріплено в Конституції України, а також кримінальним та іншими галузями законодавства. Право на самозахист є поняттям, якому іманентно властиве право людини на захист від протиправних посягань власними силами не лише свого чи інших людей життя, здоров'я, прав і свобод, але й інтересів суспільства чи держави. Структура права самозахисту має такі складові кримінально-правові елементи, як право на: необхідну оборону, затримання особи, яка вчинила злочин, заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності, під впливом фізичного чи психічного примусу; відмову від виконання злочинних наказів (розпоряджень); вчинення ризикованого діяння» [8, с. 286].

Висновки. Враховуючи викладене, вважаємо за доцільне запропонувати такий алгоритм юридичної аргументації під час здійснення кримінально-правової кваліфікації дій особи, якими спричинено шкоду правоохоронюваним інтересам і з фактичних обставин справи вбачається припущення про те, що у вчиненому має місце фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Кримінально-правова кваліфікація в такому разі повинна здійснюватися на підставі використання в судових рішеннях (насамперед, в остаточних) такої юридичної аргументації, яка вказує на порівняння суддею конституційного змісту права людини на самозахист та конкретизації оцінки обраного способу самозахисту з урахуванням нормативного закріплення в кримінально-правових нормах фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, а також дотримання балансу між ними. Фактичні обставини кримінального провадження не можуть бути досліджені виключно крізь призму кримінально-правових норм, оскільки вирішення відповідного питання стосується конституційного права людини на самозахист. Такий алгоритм ґрунтується на принципі пропорційності та враховує конституційну цінність права людини на самозахист, а також його нормативний та правозастосовний аспекти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана–Келлога) від 27.08.1928. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text (дата зверн. 16.06.2024).
2. Hearings Before the Committee on Foreign Relations United States Senate Seventieth Congress on The General Pact for the Renunciation of War signed at Paris 27 August 1928. 7 and 11 December 1928. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbhear.asp (дата зверн. 16.06.2024).
3. Grotius H. On the Law of War and Peace. Translation from Latin by De Jure Belli ac Pacis, abridged by Campbell A.C. Kitchener: Batoche Books, 2001. P. 374. URL: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/grotius/Law2.pdf> (дата зверн. 16.06.2024).
4. Андрусак Г. М. Право на правомірне спричинення шкоди як природне право людини: роздуми про правову природу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. *Наук. вісник Ужгородського Нац. Ун-ту. Серія Право*. 2024. Вип. 81: ч. 2. С. 250–256. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.39>
5. Журавель О. А. Адміністративно-правове забезпечення реалізації права громадян на самозахист: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право»; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 287 с.
6. Гориславський К. О. Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 20 с.
7. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монограф. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
8. Кваша О. О. Обставини, що виключають злочинність діяння, у контексті конституційного права людини на самозахист. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 284–286.
9. Покровська А. О. Самозахист у договірних відносинах: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право»; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 214 с.
10. Любіна Л. В., Севастьяненко Л. В. Самозахист як необхідна оборона. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2015. Вип. 3К2 (57). С. 204–207.
11. Орлова К. О. Самозахист трудових прав працівників з огляду українського законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 155–157. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2017/45.pdf (дата зверн. 16.06.2024).